

УДК 003.349



**Володимир Кудлач,**  
 провідний бібліотекар відділу автоматизації  
 бібліотечних і бібліографічних процесів  
 ОННБ ім. М. Горького,  
 член НСЖУ

## Експертиза стародруків кириличного шрифту. Ділова зустріч

Під час семінару, присвяченого проблемам збереження та ідентифікації пам'яток писемності й культури у фондах бібліотек Півдня України, що відбувся у 2012 р., була вироблена спільна програма, яка передбачала створення постійно діючого семінару по роботі з пам'ятками на базі ОННБ ім. М. Горького.

Логічним продовженням цих напрацювань стала ділова зустріч на тему: "Пам'ятки писемності та культури у фондах бібліотек: проблеми розкриття та доступу". Її організував науково-методичний відділ спільно з відділом рідкісних видань і рукописів. У заході взяли участь спеціалісти в цій галузі, представники бібліотек із Запоріжжя, Кіровограда, АР Крим, Миколаєва, Одеси, зокрема колеги з ОУНБ ім. М. С. Грушевського.

### Впровадження ГОСТу. Проблематика

Доповідь заступника генерального директора з наукової роботи ОННБ ім. М. Горького Ліни Арюпіної була присвячена питанням застосування ДСТУ ГОСТ 7.87:2008 "Книжкові пам'ятки. Загальні вимоги" у роботі з рідкісними виданнями. Насамперед виступаюча звернула увагу на те, що триває обговорення нової редакції проекту Закону України "Про культуру". Пропонується створити державний реєстр книжкових пам'яток. З цією метою буде організовано робочу групу щодо зміни інструкції підбору рідкісних і цінних книг для держреєстру.

Учасники зустрічі мали можливість на основі регламентувальних документів (ДСТУ ГОСТ 7.87:2008) дати визначення поняття "книжкові пам'ятки", "колекції книжкових пам'яток", "фонди книжкових пам'яток", "звід книжкових пам'яток". Так, "книжкові пам'ятки" включають рукописні і друковані книги та книжкові колекції. Це поняття уперше офіційно вводиться в обіг.

Інше питання пов'язане зі створенням загального національного фонду книжкових пам'яток. "Звід книжних пам'яток — це вже інформаційна база. Здійснення "уніфікованого опису" також породжує певні проблеми. Крім того, що потрібна відповідна технічна база, — наголосила Ліна Арюпіна, — книгозбірні України користуються різними електронними бібліотечними системами — ІРБІС, АБСОТЕК тощо. Нині дані бібліотек усього світу збирає "Європейський консорціум наукових бібліотек" (CERL). На території СНД лише одна бібліотека — РНБ ім. М. С. Щедрина — є її повним членом із 1994 р. Відсутність єдиного уніфікованого опису також породжує проблеми при створенні єдиної бази даних, оскільки одну й ту саму книгу бібліотеки описують за різним сценарієм".

© Кудлач В., 2014



На фото: учасники зустрічі (зліва направо): Галина Устюжаніна, Лариса Трегуб, Валентина Райко, Оксана Колоколова, Наталія Заленська, Ліна Арюпіна, Тетяна Черних

Розглядалося також питання обліку книжкових пам'яток, прийняття книжкових пам'яток під державну охорону, а саме: створення Державного реєстру книжкових пам'яток як складової Державного реєстру національно-культурного надбання. Виникла необхідність нормативного забезпечення цього питання, зокрема на основі ДСТУ ГОСТ 7.87:2008, вироблення інструкції, яка дасть змогу здійснювати відбір до держреєстру.

У ході зустрічі її учасники обговорили й інші проблеми, пов'язані з книжковими пам'ятками, їхнім зберіганням, визначенням соціально-ціннісних критеріїв відбору документів у фонди рідкісних видань (унікальність, пріоритетність, меморіальність, колекційність), створенням копій пам'яток, юридичного захисту наукового фонду, програмного забезпечення щодо опису книжкових пам'яток тощо. Вивчався у цьому плані досвід бібліотек наукових установ, зокрема НБУ ім. В. І. Вернадського (стаття Галини Ковальчук "Чи потрібний Україні Державний реєстр книжкових пам'яток?").

Повертаючись до питання критеріїв відбору рідкісних видань, доповідач запропонувала особливу увагу приділяти ще одному — художності. Адже є книги, які цікаві, у першу чергу, своїм оформленням, ілюстративним наповненням, авторством тощо.

На продовження теми виступаюча звернула увагу на пункт 9.6.: "Спеціалізація регіональних і місцевих сховищ не перешкоджає комплектуванню та зберіганню книжкових пам'яток світового, державного значення". Якби цієї норми не було, то подібні пам'ятки культури потрібно переводити на зберігання в ті установи, які мають право державного зберігання. Це юридично закріплює рідкісні видання за нами, — резюмувала Ліна Арюпіна. Було здійснено огляд

новинок фахової літератури: видань з історії книги, книгодруку, дослідження рукописів, слов'янської писемності, каталогів рідкісних видань та рукописів, книжок про колекції рідкісних видань, рекламної продукції, у тому числі окремих зразків, що вийшли на теренах Росії та Білорусі. Нещодавно побачила світ підготовлена в ОННБ ім. М. Горького книга, присвячена першому завідувачу відділу рідкісних видань та рукописів, організатору одного з перших в Україні Музею книги Олександрі Тюнеєвій (1888—1984). Серед упорядників видання співробітники ОННБ ім. М. Горького — Л. Арюпіна, Л. Бур'ян та Т. Щурова.

У процесі підготовки зустрічі бібліотеки Півдня України надіслали дані (у Кіровограда ще в процесі роботи), які дають загальну картину наявності книжкових пам'яток. Ліна Володимирівна ознайомила присутніх з кількісними показниками хронологічного зрізу зонального списку рідкісних видань: *рукописи і рукописні книги (до XVII ст.)* — 9; *іноземних стародруків (1551 р. до 1800 р.)* — 240; *кириличного письма (1501—1801)* — більше 30 видань (з них 1 — XVI ст., 3 — XVII ст., 13 — XVIII ст.); *громадянського друку, книжки (1708—1830)* — близько 700 (XVIII ст. — 285, до 1830 р. — більше 400); *громадянського друку, періодика* — 133 (XVIII ст. — 75, до 1830 р. — 58); *видання, що відбираються згідно експертної оцінки* — 228 (переважно російські, 1831—1925); *перші прижиттєві видання: художні, культура, мистецтво* — майже 6000; *основоположники науки* — більше 2000 (тільки російських видань до 1925 р.); *книги із зразками художнього оформлення* — понад 400; *бібліофільські видання* — 30; *"конфісковані, заборонені видання" (дані надіслані лише з Херсона): українські* — 69 (1861—1945); *російські* — 176 (1831—1925).

#### Наукова експертиза стародруків кирилического шрифту

Друга частина ділової зустрічі була присвячена практичному заняттю "Наукова експертиза стародруків кирилического друку", яке провела завідувач відділу рідкісних видань і рукописів ОННБ ім. М. Горького Валентина Райко.



На фото: книжкова виставка стародруків

На початку зустрічі Валентина Миколаївна нагадала про участь бібліотеки у деяких міжнародних проектах щодо

каталогізації стародруків: "Фонд бібліотеки нараховує близько 500 примірників стародруків кирилического шрифту. Протягом 1996—2003 рр. у Баден-Бадені — "колісці книгодрукування", Інститутом книги Російської державної бібліотеки за редакцією "патріарха кирилического книгодруку" Євгена Немировського уперше був виданий німецькомовний зведений каталог раних видань — інкунабулів і палеотипів кирилического шрифту в шести випусках ("Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift"). Ми надали свою частину, підготувавши опис примірників (1 інкунабул, 12 палеотипів і 2 фрагменти). Як упорядники, на жаль, не маємо його у своїх фондах. В Україні, як відомо, є один комплект каталогу, який знаходиться в Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського. Для придбання шести випусків каталогу потрібна була значна сума. Таких валютних фондів "горьківка" не мала" (див.: "Пам'ятки писемності та культури у фондах бібліотек Півдня України: проблеми збереження, ідентифікації, наступності та доступу" // Вісник Книжкової палати, 2013. — № 2. — С. 44—46).

Валентина Райко також нагадала про зведений каталог за авторства Олександри Гусевої у двох книгах, у якому є опис видань такого періоду — "Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века", що стало своєрідним продовженням німецького каталогу. Це важливо з огляду на те, що ці стародруки є особливо уразливими.

У своєму повідомленні завідувач також нагадала, що цим виданням більше 300—500 років, тож, зрозуміло, вони не могли зберегтися в повних примірниках. Це в основному дефектні примірники або їх фрагменти. І тут найбільше роботи для їхньої ідентифікації та відновлення цілісності.

На сьогодні відомо, що з 1491 по 1800 рр. було випущено близько 4 тис. друкованих видань старослов'янською мовою, загальний тираж яких становив 2,5 млн книжок (один тираж — це 1—1,2 тис. примірників). Нині їх збереглося близько 1,6% від загального тиражу. Певна частина цих книжок відома лише за бібліографічними джерелами.

Слід пам'ятати, що раних книжки кирилического шрифту (XV—XVIII ст.) є пам'ятками книгодрукування і тому підлягають скрупульозному вивченню, збереженню та обліку. Робота з підготовки зведених каталогів подібної літератури нині має бути серед пріоритетних напрямів.

"Собирание земель" і становлення імперії, пов'язана з цим процесом ідеологічна боротьба і, як наслідок, уніфікація, цензурування дорого коштували українській і російській культурі. Крім того, що книги просто знищувались, їх переписували "від руки". "Тексти книг, — пояснює Валентина Райко, — які були видані за правління царя Михайла Федоровича, патріарха Йосифа й трьох його наступників, під керівництвом патріарха Никона 1654 р. були виправлені. Усі друкарні були взяті під контроль, введені єдині вимоги щодо структури, оформлення, редагування текстів.

При ідентифікації та проведенні наукової експертизи стародруків варто не забувати, що в "новоправлені книжки" з 1655 р. вводяться певні зміни в структуру, наприклад, "кустод" — перше слово (або частина слова) наступної сторінки, що полегшує читання; змінюється розташування колонтитулів (нумерації аркушів), яке з нижнього правого кутка переноситься у верхній правий. Вводяться зміни в оформлення книжок — у центрі орнаментальної заставки розміщується чотириконечний хрест (так званий хрестовий орнамент), що свідчить про виправлення видання. Також зменшується шрифт друку тощо.

Найбільшу кількість помилок дослідники допускають при експертизі видань старообрядців. Адже це передрук

дониконівських книжок, які є, по суті, їхніми копіями, навіть за своїм зовнішнім виглядом. Якщо по-чесному, то наприкінці такого видання мав бути аркуш (якщо він зберігся), де зазначалась друкарня і рік передруку".

Валентина Миколаївна перерахувала відмінні ознаки українських, російських видань та видань старообрядців.

Учасникам занять було вручено по десять роздавальних матеріалів, які допоможуть в проведенні експертизи: схему науково-бібліографічного опису стародруків кирилівського друку; основні ознаки українських і московських видань, за якими здійснюється експертиза; перелік українських друкарень кінця XVI—XVIII ст.; перелік найпоширеніших видань стародруків кирилівського письма, які зустрічаються у фондах бібліотек; буквене позначення цифр у

старослов'янських виданнях; дати правління українських гетьманів, митрополитів різних конфесій та російських монархів; визначення заголовків книжок за колонтитулами тощо. Учасники зустрічі отримали також приклади наукового опису десяти стародруків кирилівського шрифту як українських, так і російських видань. Як правило, це канонічні українські та московські видання, які найчастіше зустрічаються у фондах наукових бібліотек. Практичне заняття в своїй основі деталізувало доповідь Валентини Райко під час згаданого минулорічного семінару.

У майбутньому робота з вивчення рідкісних книг і колекцій буде продовжена й набуде планомірного характеру.

Надійшла в редакцію 26 грудня 2013 року